WIKTORIA MORITZ-LEŚNIAK

ZRÓŻNICOWANIE DOŚWIADCZEŃ RODZICIELSKICH W GRUPIE MIGRANTÓW[1]

ABSTRACT. Wiktoria Moritz-Leśniak, *Zróżnicowanie doświadczeń rodzicielskich w grupie migrantów* [Diversity of parental experiences in the group of migrants] edited by Lucyna Bakiera, „Człowiek i Społeczeństwo" vol. LVII: *Współczesne rodzicielstwo – dylematy i wyzwania* [Contemporary parenting – dilemmas and challenges], Poznań 2024, pp. 239–260, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, https://doi.org/10.14746/cis.2024.57.11.

In the face of the transformation of parenting and increased societal mobility, discussions about contemporary parenthood should pay attention to individuals with migration experience. The aim of the article is to review mainly Polish but also foreign research related to families having migration experience, with particular focus on parental experience. The topic will be presented from three perspectives: anthropology, sociology, and psychology, each highlighting different elements of these experiences. The article attempts to systematize research conducted by Polish researchers and theories related to specific aspects of migrant parents' experience. Based on emergent categorization, the paper then proceeds with an analysis of mothers' and fathers' roles and their parenting practices.

Keywords: migration studies, parenthood, families

Wiktoria Moritz-Leśniak, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Centrum Badań Migracyjnych, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: wikmor@amu.edu.pl, https://orcid.org/0000-0003-4726-6597.

[1] Artykuł jest wynikiem badań prowadzonych na potrzeby pracy doktorskiej oraz grantu NCN w ramach programu OPUS nr 2021/43/B/HS6/00009 pt. „Dobre początki, obiecująca przyszłość. Dzieci z doświadczeniem migracyjnym w polskich szkołach". Pragnę złożyć szczególne podziękowania prof. dr hab. Izabelli Main, prof. Elżbiecie M. Goździak oraz dr Katarzynie Byłów za uwagi oraz cenne wskazówki podczas pisania niniejszego tekstu.

Wprowadzenie

Współczesne rodzicielstwo, na które zwraca uwagę Lara McKenzie (2022), charakteryzuje się zarówno transformacją, jak i ciągłością. Jednakże dyskusje o rodzicielstwie, które ulega przemianom, stosunkowo rzadko uwzględniają rodziców i rodziny z doświadczeniem migracyjnym (Raffaetà, 2016). Pytanie, na które niniejszy tekst stanowi odpowiedź, dotyczy podejścia do doświadczenia rodzicielstwa wśród migrujących rodzin w wybranych dyscyplinach. W Polsce nadal brakuje szerszego, interdyscyplinarnego spojrzenia na doświadczenie rodzicielstwa w rodzinach migrantów z perspektywy i przy wykorzystaniu najnowszych narzędzi i teorii wypracowanych w ramach nauk społecznych. Dotychczasowe polskie publikacje w dziedzinie antropologii i socjologii skupiają się na wybranych aspektach ogólnego doświadczenia migracji (Trąbka, 2016; Bloch i in., 2015), praktyk rodzicielskich (Czerniejewska i Main, 2019) lub różnic genderowych (Urbańska, 2015). Polskie prace w dziedzinie psychologii z kolei zwykle koncentrują się wokół deficytów czy zagrożeń, na jakie narażeni są migranci i ich rodziny (Brzezińska i Matejczuk, 2010; Borkowska, 2016). Antropolożka Caroline Brettell zwraca uwagę, że migracja jest tematem, który wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Wskazuje, że każda dyscyplina wnosi nowe spojrzenie zarówno teoretyczne, jak i empiryczne (Brettell i Hollifield, 2022). Podobną refleksją dzieli się socjolożka Barbara Schmitter Heisler (2008: 84), mówiąc, że „pełniejsze zrozumienie różnorodnych i coraz ważniejszych kwestii związanych z migracją międzynarodową i jej konsekwencji wymaga pogłębionych analiz porównawczych i interdyscyplinarnych, jak również ożywionych debat pomiędzy przedstawicielami różnych dyscyplin naukowych". Tym samym jedynie zróżnicowane teoretyczne, metodologiczne i empiryczne analizy w ramach podejścia interdyscyplinarnego mogą sprostać zjawisku o takiej złożoności, wielowymiarowości i dynamice jak doświadczenie migracji i rodzicielstwa.

Niniejsza praca ma na celu zaproponowanie kategorii umożliwiających dokonanie analizy doświadczenia rodziców w kontekście mobilności migracyjnej. Podstawą dla tych rozważań będzie interdyscyplinarny przegląd literatury naukowej dotyczącej zwłaszcza migracji z i do Polski, choć także badania prowadzone w miejscach o dłuższej tradycji migracyjnej, takich jak Stany Zjednoczone, Wielka Brytania czy Niemcy, mogą być źródłem pomocnych refleksji dla stworzenia analitycznych ram badania sytuacji rodziców w Polsce. Główną osią opracowania jest analityczne założenie,

że migracja i rodzicielstwo to dwie sfery, które trudno ujmować wyłącznie w obszarze jednej dyscypliny. Przegląd wybranych prac antropologicznych, socjologicznych i psychologicznych, które ze względu na swoje podłoże teoretyczne oraz sposób prowadzenia badań wskazują na różne aspekty podejmowanego tematu, pozwoli przybliżyć się do wymaganego synkretyzmu analitycznego. Jest to tym istotniejsze, że ze względu na wzrastającą liczbę zarówno okoliczności migracji, jak i samych rodzin migrujących w Europie (Boswell, 2018) istnieje pilna potrzeba zrewidowania i przeformułowania teoretycznych i metodologicznych koncepcji oraz redefinicji tego, czym jest rodzina oraz czym są praktyki rodzinne (Montero-Sieburth i in., 2021).

Artykuł podzielono na pięć części. Pierwsza dotyczy specyfiki rozumienia głównych pojęć, takich jak migracje i rodzina, oraz sposobu prowadzenia badań w takich dyscyplinach, jak antropologia, socjologia i psychologia. Druga część obejmuje charakterystykę rodzin migracyjnych. Kolejna analizuje antropologiczne spojrzenie na praktyki rodzicielskie wobec oczekiwań kulturowych. Czwarta opisuje socjologiczne spojrzenie na role rodzicielskie. W piątej zanalizowano psychologiczne ujęcia wartości rodzinnych oraz potrzeb rodziców. W podsumowaniu zebrano główne różnice i podobieństwa w podejściu do analizy doświadczeń rodziców w wybranych dyscyplinach oraz wskazano dalsze kierunki badań zmierzających do ustanowienia nowych, interdyscyplinarnych ram analitycznych.

Pojęcia: migracje i rodzina w obrębie trzech dyscyplin

Antropologia, socjologia oraz psychologia to odrębne dyscypliny wchodzące w skład nauk społecznych, przy czym każda z nich skupia się na innych aspektach ludzkiego doświadczenia. Zakorzenione w antropologii podejście do migracji polega na badaniu tego zjawiska w jego wymiarze kulturowym i społecznym. Antropolodzy badają migracje, stosując podejście całościowe, łącząc wiele różnych aspektów złożonych procesów migracyjnych (Brettell, 2003), często odwołując się do badań transnarodowych, a także studiów postkolonialnych i kulturowych – dziedzin, które rozwinęły bogaty aparat pojęciowy umożliwiający scharakteryzowanie migracji (Lanz, 2023). W kontekście rodzicielstwa warto podkreślić, że antropologia to dziedzina zajmująca się kulturowo-społecznymi kwestiami pokrewieństwa (*kinship*), z czego wynika mnogość etnograficznych, drobiazgowych danych zgromadzonych na całym świecie, ram teoretycznych i kategorii oraz specjalistycznego słownictwa. W kontekście prowadzenia badań antropologicznych

warto uwypuklić znaczenie metody polegającej na *thick description* (Geertz, 1973), czyli etnograficznym podejściu do danych empirycznych, świadome skupienie na perspektywie „emicznej" (Harris, 1976; Ginzburg, 2017; Sahlins, 2017) oraz silne osadzenie w lokalnym kontekście – wynikające z samej natury danych.

Socjologia ma długą historię badań i teorii związanych z migracją, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych (Heisler, 2008). Badania w tej dyscyplinie analizują strukturalne oraz instytucjonalne czynniki związane z migracją, m.in. społeczne, kulturowe, polityczne i ekonomiczne (Walczak, 2016). W obrębie tej dyscypliny rozważa się nowe dyskursy, które powoływane są do życia w wyniku wielokontekstowej mobilności. W Polsce liczni socjologowie korzystają z metod etnograficznych, charakterystycznych dla antropologii kulturowej, społecznej, etnologii, co sprawia, że wyniki badań prowadzonych w ramach tych dyscyplin mogą być porównywane i wzajemnie się uzupełniać (Urbańska, 2015; Trąbka, 2014; Pustułka, 2012).

Badania nad migracją podejmowane na gruncie psychologii koncentrują się z kolei na tym, jakie psychologiczne czynniki motywują człowieka do wyjazdu, wskazują na emocjonalne doświadczenie migracji, sposoby radzenia sobie z wyzwaniami, wewnętrzne poczucie tożsamości, doświadczenia traumy czy budowanie poczucia rezyliencji (Tabor i Milfont, 2011; Timotijevic i Breakwell, 2000; Trąbka, 2014; 2016). W odróżnieniu od antropologów psychologowie korzystają z różnorodnych metod badawczych, wśród których wyróżnić można metody ilościowe oraz jakościowe.

W kontekście studiów nad rodziną, ze względu na to, że każda z tych dyscyplin wyodrębnia w swojej metodologii i analizie różne elementy (biologiczne, społeczne, kulturowe, emocjonalne, afektywne, epistemologiczne) rodziny i różnie naświetla ich wzajemne powiązania, podejście interdyscyplinarne ma potencjał ustanowienia dynamicznych ram analitycznych umożliwiających badanie rodzin w kontekście migracji. Antropologia kładzie nacisk na dynamikę kulturową, przedstawia różne formy budowania rodziny poprzez przedstawianie rozmaitych praktyk rodzinnych i rodzicielskich (Levine i Levine, 2017; Fadiman, 2012; Gottlieb, 2004). Socjologia z kolei poddaje analizie struktury rodzinne czy dynamikę, jaka zachodzi w systemach rodzinnych (Giddens, 2007; Slany, 2013). Psychologia ma bogatą tradycję badań nad rodziną, dlatego skupia się m.in. na zasobach rodziny, jej ograniczeniach czy zrozumieniu mechanizmów równoważenia (Janicka i Liberska, 2014; Bakiera, 2006). Niewiele jest jednak prac psychologicznych poświęconych rodzinom migrującym, zwłaszcza sytuacji rodziców. Istniejące

opracowania skupiają się zaś na deficytach i ograniczeniach, rzadziej na zasobach czy przeżyciach poszczególnych członków rodzin (Cobb i in., 2019).

Z socjologicznego punktu widzenia rodzina jest określana jako „grupa spokrewnionych osób, zamieszkujących pod wspólnym dachem, prowadzących wspólne gospodarstwo domowe oraz stosujących jakiś tryb podejmowania decyzji dotyczących wszystkich" (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004: 188). Ta perspektywa uwzględnia procesualny charakter rodziny – to, jak ta grupa się zmienia, jakie formy przyjmuje, jakie są charakterystyczne elementy świadczące o jej formowaniu. W psychologii rodzina ujmowana jest jako „podstawowa grupa społeczna ze względu na relacje, stosunki oraz typy zależności między jej poszczególnymi członkami" (Walęcka-Matyja, 2014: 96). Nacisk położony jest zatem na relacyjność, interakcje oraz rozwój dokonujący się w toku formowania tej grupy oraz wpływ, jaki ma ona na życie i rozwój jednostki. W studiach migracyjnych z kolei można zauważyć, że definicje rodziny, które są formułowane chociażby w ramach prawa migracyjnego, różnią się w zależności od kraju. W regulacjach europejskich rodzina ujmowana jest zwykle w kategorii rodziny nuklearnej (Strasser i in., 2009), czyli takiej, która składa się z rodziców/opiekunów i dziecka/dzieci.

Współczesna rodzina podlega nieustannym przemianom, związanym zarówno z naturalnym rozwojem i cyklicznością rodziny jako jednostki społecznej, ale też ze zmianami kulturowymi, które zachodzą poza wewnętrznym systemem rodzinnym. Pomimo świadomości zachodzących zmian społeczno-kulturowych związanych często ze znacznym przeobrażeniem modelu funkcjonowania rodzin, w wielu państwach i społecznościach nadal promowany jest model rodziny nuklearnej, najczęściej heteroseksualnej (Williams, 2011). Stanowi on o uznaniu innych form za odbiegające od normy i poszukiwaniu w nich raczej trudności i elementów patologii niż czegoś, co może wskazywać na wartość i unikatowość (Dryll, 2022), choć jak pisze Lucyna Bakiera (2006: 102), „nie ma jednej rodziny tradycyjnej, gdyż nie ma jednej tradycji". W socjologii i antropologii coraz częściej można znaleźć prace poświęcone różnorodnym praktykom rodzinnym, wskazujące na specyficzne konfiguracje i systematyzacje (Zontini, 2010). Łączy się to z głęboko zakorzenionymi w antropologii studiami nad pokrewieństwem i relacjami pomiędzy różnymi i różnie – biologicznie, kulturowo, społecznie, statycznie i procesualnie – definiowanymi członkami rodzin. Współczesne i nasilające się migracje niejako wymuszają odejście od stereotypowego postrzegania rodzin w naszym własnym kręgu kulturowym – burzą pewien homogeniczny obraz, w którym jedyną słuszną formą jest stworzenie

rodziny nuklearnej, będącej głównym celem polityki migracyjnej w Europie (Andrikopoulos i Duyvendak, 2020; Kofman, 2004). Przedmiotem dyskusji i badań stają się problemy oraz cechy funkcjonowania współczesnej rodziny (Przybyła-Basista, 2017).

Charakterystyka migracji rodzinnych

Migracja nie jest nowym zjawiskiem. Historia czasowo rozłączanych rodzin w Europie sięga czasów kolonializmu (Bryceson i Vuorela, 2002). „Czasy, kiedy dominował jeden model, np. okresowa migracja pracownicza, odeszły w przeszłość, a to oznacza konieczność wytworzenia różnorodnych strategii przystosowawczych dla rodzin, jak również utrudnia tworzenie spójnej polityki ich wspierania" (Walczak, 2016: 27). Współczesne migracje w dużej mierze obejmują migracje rodzinne (Montero-Sieburth i in., 2021; Fonseca i Ormond, 2008). W rezultacie wpływa to na adaptację rodzin do różnorodnych kontekstów kulturowych oraz redefinicje więzi, w tym więzi rodzicielskich, jakie członkowie rodzin posiadają w swoich krajach ojczystych (Montero-Sieburth i in., 2021). Migracje rodzinne obejmują wiele różnorodnych trajektorii mobilności: od adopcji dziecka zza granicy, poprzez towarzyszenie w migracji, aż po tworzenie nowych rodzin w krajach przyjmujących. Jednakże główną formą migracji rodzinnej jest ponowne połączenie się rodziny (Kofman i in., 2022). W kontekście polskim wśród rodzin z doświadczeniem migracyjnym największym zainteresowaniem badawczym cieszyły się jak dotąd rodziny transnarodowe, definiowane jako „utrwalony układ członków rodziny i sieć więzów rodzinnych funkcjonujących ponad granicami państw" (McCarthy i Edwards, 2011: 187).

Ewolucyjnym zmianom podlega także samo postrzeganie i myślenie o migracjach rodziców, czego przykładem może być historia głośnej kampanii dotyczącej eurosieroctwa (Dziennik Gazeta Prawna, 2008), która ukazała dwa kierunki postrzegania migracji rodzicielskich. Pierwszy był związany z szerokim napiętnowaniem tego typu decyzji i podlegał realizacji w badaniach dotyczących negatywnych skutków takiej decyzji na rozwój dzieci oraz funkcjonowanie całego systemu rodzinnego. Drugi z kolei był związany z ukazaniem siły i wzmocnienia, jakie dokonuje się w rodzinie, która taką decyzję podejmuje. Coraz częściej zwraca się uwagę na szeroki efekt stygmatyzujący, jaki niosła wyżej wspomniana kampania, w postaci postrzegania dzieci w rodzinach transnarodowych jako eurosieroty. Wskazuje się, by zamiast o eurosieroctwie, mówić o eurorodzicielstwie (Pawlak, 2012).

Odwraca to niejako sposób patrzenia na tę rzeczywistość rodzinną, dostrzegając zasoby, jakimi dysponuje rodzina przed, w trakcie i po wyjeździe, oraz zwracając sprawczość rodzicom, którzy wybierają taką formę sprawowania rodzicielstwa. Ponadto wskazuje, że migracja jest częścią rodzinnej historii i stawia ją na równi z innymi doświadczeniami, a transnarodowe rodziny stają się wówczas jednostkami sprawującymi opiekę poza granicami kraju (Baldassar i Merla, 2013). Wspomniany przykład obrazuje tylko jeden z wielu sposobów ilustrowania procesualności oraz mnogości spojrzeń na doświadczenia rodziców-migrantów. Wyraźnie też świadczy o potrzebie rozważania zjawisk społecznych z różnych perspektyw.

Antropologiczne spojrzenie na praktyki rodzicielskie wobec oczekiwań kulturowych

Dzięki wykorzystaniu metod etnograficznych badania antropologiczne dotyczące tematów związanych z doświadczaniem rodzicielstwa przez migrantów i migrantki ukazują różnorodne niuanse życia rodzinnego i indywidualnych przeżyć jednostek. Brettell (2006) prowadziła badania dotyczące rodzin transnarodowych, poszukując odpowiedzi m.in. na pytania, jak migracja wpływa na strukturę rodzinną oraz jakie praktyki wprowadzają rodziny migrujące. Rhacel Parreñas (2015) z kolei skupiała się na tym, w jaki sposób migracja wpływa na doświadczanie roli matek zarówno w krajach wysyłających, jak i przyjmujących, opisywała powstające sieci pracy opiekuńczej, w ramach której kobiety pochodzące z krajów rozwijających się migrują do krajów bogatszych, aby świadczyć tam usługi polegające na wykonywaniu prac domowych i opiekuńczych. W kontekście polskim badania wykorzystujące metody badawcze charakterystyczne dla antropologii były prowadzone m.in. przez Izabellę Main i Elżbietę Goździak wśród Polek w Norwegii (2020), Sylwię Urbańską (2015) wśród polskich matek w Belgii czy Paulę Pustułkę wśród Polek w Wielkiej Brytanii (2012).

Jednym z elementów doświadczeń migrantów (zwłaszcza z doświadczeniem uchodźczym) jest postrzeganie ich praktyk rodzicielskich jako niewystarczających, a wręcz nieprawidłowych. „Dobre rodzicielstwo", jako jeden z elementów rozwijającej się kultury rodzicielskiej związanej z występowaniem określonych oczekiwań społecznych wobec realizowanego rodzicielstwa (Raffaetà, 2016), jest często wymogiem stawianym migrantom i uchodźcom w państwach przyjmujących. Owo dobre rodzicielstwo zakłada, że rodzice będą zachowywać się zgodnie z przyjętym systemem w kraju przyjmującym (Matthiesen, 2019), a matki i ojcowie postawieni w nowej

sytuacji są zmuszeni do tego, aby na nowo ustalić swoje role rodzicielskie. Na podstawie zgromadzonych przez siebie wywiadów Pamela Feldman-Savelsberg (2016), prowadząca badania wśród matek z Kamerunu, które wyemigrowały do Niemiec, opowiada o obawach kobiet dotyczących tego, jak są postrzegane jako matki. Kobiety mówiły, że czują, iż brakuje im kompetencji językowych czy kulturowych do tego, aby w wystarczający sposób wspierać swoje dzieci, a to z kolei burzy ich poczucie pewności siebie w roli, jaką dotychczas znały bardzo dobrze.

Kulturowe oczekiwania wobec realizacji rodzicielstwa w danym miejscu są związane zarówno z różnymi wzorcami rodzicielskimi, z którymi migranci wchodzą w relację rodzinną, jak i z elementami związanymi z zachowaniami promowanymi w danej kulturze. O zderzeniu odrębnych oczekiwań kulturowych pisały Izabela Czerniejewska oraz Izabella Main (2019). Na podstawie badań prowadzonych wśród Polek mieszkających w Norwegii opisują ich zderzenie z norweską rzeczywistością: „wielu polskich rodziców zakłada, że norweskie przedszkole będzie tylko trochę inne niż polskie" (Czerniejewska i Main, 2019: 143). Jednocześnie matki doświadczają różnic związanych z nowym pomysłem na wychowywanie dzieci i odmienne rozwijanie niektórych wartości, np. samodzielności. Zwykle intencje matek z Polski i z Norwegii były podobne, natomiast sposób ich realizacji różnił się na tyle, że było to wyraźnie zauważalne przez Polki. „Rodzice mają wyobrażenia o wychowaniu dzieci, ale pod wpływem migracji i kontaktu z mieszkańcami oraz instytucjami w nowym środowisku zmieniają je, aby dostosować się do potrzeb dzieci i wymagań otoczenia" (Czerniejewska i Main, 2019: 146).

Znaczącym elementem doświadczeń rodziców-migrantów, które ilustrują antropolodzy, jest poczucie przynależności – poszukiwane i realizowane w różnych miejscach. Shanon Damery (2021) wskazuje, że relacje społeczne są najważniejszym elementem domu, który z kolei uosabia właśnie takie wartości, jak poczucie przynależności czy stabilności. Wspomniana wyżej indukcyjna natura badań podejmowanych w dziedzinie antropologii kulturowej i społecznej pozwala na wyłonienie pojęć, które w ramach pewnej kulturowej normy stają się analitycznie znaczące i nośne, umożliwiając badaczkom i badaczom świeże i pogłębione zrozumienie ludzkiego doświadczenia. Przykładem takiego pojęcia jest przynależność (*belonging*). Marek Pawlak oraz Elżbieta Goździak (2020) korzystają z tego pojęcia, aby ukazać mnogie przynależności obejmujące relacje z różnymi środowiskami społecznymi, kulturalnymi czy materialnymi. Relacje zawarte w prowadzonych przez nich wywiadach wskazują, że poczucie przynależności jest

doświadczane, praktykowane i odczuwane w zależności od strategii migracyjnych, klasy społecznej czy tożsamości płciowej.

Idąc tym tropem, badacze zastanawiają się, w jaki sposób rodzice budują bliskość podczas migracji. Ana Lucia Hernández-Cordero (2021) opisuje praktyki transnarodowych matek, będące formą okazywania troski, a dalej bliskości i więzi. W wielu rodzinach, w których odległość fizyczna jest wynikiem migracji jednego z rodziców, rodzice często stawiają na alternatywne formy kontaktu, które umożliwiają bycie w relacji. Szukają sposobów na utrzymywanie bliskości, a członkowie rodzin zwykle korzystają z udogodnień technologicznych, aby być w stałym kontakcie. Brak fizycznej obecności rodziców nie przeszkadza w tym, aby uczestniczyć wzajemnie we własnym życiu (Hernández-Cordero, 2021). Są to jednak metody, które wymagają wysiłku i czasu, aby były wystarczająco efektywne (Merla i Baldassar, 2016). Ponadto, ze względu na ułatwienia transportowe, rodziny często dbają o utrzymanie bliskich relacji poprzez regularne powroty do kraju, w którym mieszka rodzina, lub zapraszanie rodziny na krótkie wyjazdy do kraju przyjmującego (Kofman i in., 2022). Nie zawsze relacje pomiędzy tymi, którzy zostali, a tymi, którzy wyjechali, są na tyle bezpieczne, żeby członkowie rodzin chcieli je kontynuować – czasami za brakiem kontaktu kryje się obawa przed namawianiem do powrotu lub agresywnymi zachowaniami (Bacigalupe i Camara, 2012). Owa, niejako ‘wtórna’, ustawiczna mobilność będąca niekiedy integralną częścią doświadczenia migracji niełatwo poddaje się statycznym analizom zakładającym jednostkowy i jednokierunkowy charakter samej migracji i dlatego wymaga w ramach nauk społecznych podejścia bardziej dynamicznego i interdyscyplinarnego.

Socjologiczne spojrzenie na role rodzicielskie

Socjologowie często korzystają z metod etnograficznych charakterystycznych dla antropologii kulturowej, takich jak wywiady czy obserwacje uczestniczące (Urbańska, 2015; Pustułka, 2012; Trąbka, 2016). Nie brakuje jednak metod ilościowych, które pozwalają uzyskać „reprezentatywny obraz na poziomie całego kraju” (Walczak, 2016: 19). Perspektywa ilościowa pozwoliła Bartłomiejowi Walczakowi na zbadanie niemal 4 tys. osób w losowo zróżnicowanych miejscach i na tej podstawie opisanie doświadczenia transnarodowych rodzin.

W badaniach socjologicznych poświęconych migrującym rodzicom częstym tematem jest zróżnicowanie doświadczeń ze względu na płeć. Migracja nie jest i nie była wydarzeniem neutralnym genderowo (Boyd i Grieco, 2003). Świadczy o tym chociażby historia migracji, w której

powszechnie akceptowanym wzorcem był wyjazd mężczyzny (Walczak, 2016; Feldman-Savelsberg, 2016; Parreñas, 2015). W zależności od tego, który z rodziców wyjeżdża, sposoby radzenia sobie z migracją będą inne. W polskiej rzeczywistości kobiety-matki są częściej stygmatyzowane ze względu na decyzję o migracji. Nie jest to wyjątek w skali globalnej. O podobnej stygmatyzacji pisała Rhacel Parreñas (2015), opisując wspomniane już doświadczenia filipińskich kobiet wyjeżdżających do Europy. „Społeczny nakaz rodzicielstwa na miejscu", o którym mówi socjolożka Agnieszka Małek (2011: 154), dotyczy przede wszystkim kobiet, które w związku z owym oczekiwaniem społecznym odczuwają głównie silne poczucie winy. Migrantkom, które wyjeżdżają ze względów ekonomicznych, zwykle towarzyszy myśl i skupienie na domu, rodzinie i zaspokojeniu jej potrzeb lub podniesieniu jej statusu, ale też o tym, co zostawiają (Małek, 2011; Urbańska, 2015). Dla wielu „fizyczna obecność i wspólne mieszkanie były warunkami osiągnięcia udanego macierzyństwa" (Pustułka, 2012: 169). Pustułka dzieli się cytatem pochodzącym z wywiadu z jedną z matek z Polski mieszkających w Wielkiej Brytanii, który ilustruje wspomniane już wcześniej wątki związane z postrzeganiem roli matki przez migrujące kobiety: „Nie lubię mówić o tych latach, bo nie byłam wtedy dobrą mamą… To znaczy, chłopcy zaczęli mieć wszystko, czego chcieli, ale mnie tam nie było. Nie możesz być dobrą matką, jeśli jesteś setki kilometrów stąd, jeśli nie gotujesz obiadów i nie robisz prania. Baw się z nimi i odrabiaj z nimi lekcje. Jako matka musisz być blisko swoich dzieci. Nie wyobrażam sobie, żebym już nigdy z nimi nie zamieszkała" (Pustułka, 2012: 169).

W kontekście praktyk rodzicielskich badania Sylwii Urbańskiej (2015) prowadzone wśród Polek emigrujących do Belgii ukazują, że kobiety znacznie częściej uruchamiają nowe sposoby komunikacji, które pozwalają im na codzienny kontakt z dziećmi, tak aby nadal być częścią ich codzienności. Poza życiem, które prowadzą w kraju emigracji, łączą się ze swoimi dziećmi, aby wspólnie odrabiać zadania domowe czy omawiać wydarzenia szkolne. W przypadku wyjazdu matki częściej obecne jest zaangażowanie krewnych w opiekę nad dziećmi. W przypadku wyjazdu ojca zaś to kobieta zwykle pozostawiona jest z dodatkowymi zadaniami, które musi realizować, aby zapewnić stabilność domu (Walczak, 2016; Dreby i Adkins, 2010). Potrzeba realizowania intensywnego macierzyństwa, związana z odpowiedzią na kulturowe oczekiwania wobec rodziców-matek, przekłada się na częstsze migracje cykliczne (Walczak, 2016). Hernández-Cordero (2021) zaznacza przy tym, że przed XX w. koncepcja macierzyństwa znacząco się różniła od tego, co jest obecnie akceptowane w zachodnich społeczeństwach.

W przypadku rodziców samodzielnie wychowujących swoje dzieci prawdopodobieństwo migracji rodzica jest wyższe niż w przypadku rodzin z dwojgiem rodziców. Może to być związane z mniejszym dochodem, a tym samym większą potrzebą utrzymania rodziny i poszukiwania tych możliwości za granicą (Walczak, 2016).

Niestety, coraz częściej podkreśla się, że niewiele badań zajmuje się rolą ojców w kontekście migracji (Montero-Sieburth i in., 2021; Kilkey i in., 2014). Najczęściej temat ten jest ujmowany tylko w ramach zaznaczenia braku obecności ojca. Kamila Fiałkowska (2019) zwraca uwagę, że powracający lub odwiedzający swoje rodziny ojcowie często byli traktowani jako intruzi. Na nowo musieli się uczyć, jak żyć w swoim domu, i redefiniować swoją rolę ojca czy partnera. Brak podejmowania tematów związanych z przeżywaniem ojcostwa przez migrantów prawdopodobnie dotyczy spojrzenia na mężczyzn i ojców wyłącznie przez pryzmat ekonomiczny oraz środowiska pracy, bez uwzględnienia ich roli rodzicielskiej (Pustułka i in., 2015). Na podstawie wywiadów prowadzonych z polskimi ojcami, którzy wyemigrowali do Norwegii, socjolożki wskazują, że doświadczenia migracyjne ojców i przebywanie w kulturze nastawionej na zwiększone dzielenie się obowiązkami domowymi i rodzicielskimi w porównaniu z kulturą polską sprawia, iż mężczyźni dokonują pewnego przeobrażenia pełnionych zadań, a w związku z tym postrzegania swojej roli rodzicielskiej (Pustułka i in., 2015). Zastanawiające jest to, czy owo przeobrażenie jest wynikiem odrębności kulturowej (oraz regulacji prawnych związanych z dzieleniem zadań rodzicielskich pomiędzy dwóch/dwoje partnerów) czy też ogólnych przemian kulturowych, w których coraz częściej słyszy się głosy mężczyzn-ojców, świadczące nie tylko o ich doświadczeniu praktycznym, związanym z realizowanymi zadaniami, ale też o unikatowych przeżyciach emocjonalnych.

W kontekście namysłu nad rolami podejmowanymi przez matki i ojców istotne jest wyróżnienie sytuacji, w której rodzina doświadcza emigracji tylko jednego z rodziców, ponieważ okoliczności i doświadczenie rodzicielskie przechodzą kolejne transformacje, o których pisze z kolei Agnieszka Pawlak (2012). Na podstawie wywiadów swobodnych włącza do swojej analizy opis „ojców starego typu, a więc takich, którzy stają się obecni w życiu dopiero kilkuletniego dziecka" (Pawlak, 2012: 122). Mimo obserwowanej feminizacji migracji, w której uczestniczy zauważalnie więcej niż dotychczas młodych kobiet (Pustułka i in., 2019; Slany i Ślusarczyk, 2012), w kontekście rodzinnym w Polsce częściej emigrują mężczyźni, którzy są ojcami (Bungum i Kvande, 2022; Kilkey i in., 2014; Pawlak, 2012). Jedną z przyczyn tego rodzaju decyzji nadal często jest przekonanie, że dziecko bardziej potrzebuje matki.

W przypadku migracji całej rodziny wsparciem najczęściej są osoby, które już wcześniej wyemigrowały i które tworzą tzw. sieci migracyjne. Ponadto w sytuacji tego typu pomocy zwykle tworzą się tzw. łańcuchy, składające się z osób, które emigrując, otrzymały pomoc i które przekazują ją kolejnym osobom. Dla rodziców transnarodowych siecią wsparcia społecznego jest zdecydowanie najbliższa rodzina mieszkająca w kraju pochodzenia. Na funkcjonowanie systemu rodzinnego ma wpływ przede wszystkim wspomniany już wcześniej typ migracji, w tym przede wszystkim długość nieobecności jednego z rodziców (Walczak, 2008) oraz sposób organizowania wyjazdu (Danilewicz, 2010). Na pozytywne doświadczenie rodziców i dzieci w kontekście migracji wpływa m.in. typ rodziny, postawy wychowawcze czy sposób zorganizowania wyjazdu (Danilewicz, 2010). Oznacza to, że w zależności od sposobu funkcjonowania systemu rodzinnego (w tym relacji pomiędzy rodzicami), rozłąka spowodowana migracją jednego z rodziców może przynosić różne konsekwencje dla całego systemu rodzinnego.

W kontekście praktyk rodzicielskich Magdalena Ślusarczyk i Paula Pustułka (2017) wskazują, że wartości pielęgnowane w domu są postrzegane jako elementy składające się na pewien projekt tożsamościowy. Na podstawie zgromadzonego przez autorki materiału badawczego, płynącego z częściowo ustrukturyzowanych wywiadów biograficznych, zwracają uwagę na konkretne praktyki, które te wartości przekazują. Łączą wartości i tradycje z poczuciem domu i wskazują na to, że „dom nigdy nie jest odtwarzany, lecz stale tworzony przez codzienne działania, w których pewne miejsca są negocjowane i rozpoznawalne jako bliskie" (Ślusarczyk i Pustułka, 2017: 33).

Wyszczególnione wyniki badań wskazują na konkretne praktyki oraz pozwalają na dostrzeżenie różnorodnych aktorów mających wpływ na doświadczanie migracji. Połączenie metod ilościowych i jakościowych umożliwia wieloaspektowe przedstawienie rzeczywistości rodziców migrantów. Jednocześnie przy tworzeniu kategoryzacji brakuje analizy związanej z przeżyciami dotyczącymi interakcji poszczególnych członków rodzin i wpływu, jaki mają owe doświadczenia na cały system rodzinny, którą mogłoby przynieść spojrzenie interdyscyplinarne.

Psychologiczne spojrzenie na wartości rodzinne oraz potrzeby rodziców

Polskie badania psychologiczne w zakresie migracji rodziców w dużej mierze dotyczą konsekwencji, jakie rozłąka przynosi w kontekście funkcjonowania dzieci. Ponadto wskazują na niektóre psychologiczne trudności, jakich doświadczają jednostki.

Jednym z psychologicznych aspektów funkcjonowania rodziców-migrantów jest interpretacja i realizowanie wartości rodzinnych – częściej w kontekście motywacji do indywidualnych działań niż kulturowych praktyk. Anna Tychmanowicz wraz z zespołem (2013: 92) piszą, że „rodzicielstwo realizowane w kulturze odmiennej niż własna jest szczególnie trudne, ponieważ wartości rodzinne są różnie interpretowane w odmiennych kulturach". W swojej analizie teoretycznej opartej na przeglądzie badań pochodzących z Włoch, Holandii i Wielkiej Brytanii, wskazują na to, że rodzice muszą odnaleźć nowe strategie przekazywania wartości swoim dzieciom, które nie tylko ujmują ich własne, indywidualne wzorce, ale również uwzględniają pochodzenie partnera (jeśli jest inne) oraz/lub kraj przyjmujący, w którym mieszkają. Szczególna trudność, o której piszą autorki, może być jednocześnie dużą wartością dla całej rodziny. W kontekście procesualnym może wpływać na rozwój całego systemu rodziny, redefinicje tego, co indywidualne, tego, co odmienne, oraz tego, co jest wartością rodziny, a co przejmowaną tradycją.

O aspekcie genderowym w świetle przeżyć psychologicznych opowiada Anna Krasnodębska (2013). Na podstawie wywiadów przeprowadzonych wśród kobiet-migrantek mieszkających w Opolu stwierdza, że badane kobiety oczekiwały, aby ich potrzeby były „równie ważne jak potrzeby mężczyzn" (Krasnodębska, 2013: 103). Opowiadały one, że wyjazd wywołany czynnikami ekonomicznymi często pozwolił im poczuć się „aktywną i potrzebną" (Krasnodębska, 2013: 103). Matkom i ojcom mogą towarzyszyć różne przeżycia związane z doświadczaną migracją – wśród kobiet-matek nie musi dominować poczucie winy, a u mężczyzn-ojców poczucie, że wypełniają rolę „głowy rodziny". Dla niektórych dominujące emocje są związane z poczuciem rozłąki, dla innych z dumą, wzmocnieniem i poczuciem sprawstwa, a w wielu przypadkach te uczucia się przeplatają. W kontekście nierówności i oczekiwań społecznych względem kobiet i mężczyzn Aleksandra Nowakowska (2009) pisze, że przyjmowanie przez jednego rodzica podwójnej roli prowadzi do poczucia przeciążenia, większego napięcia, frustracji. Może też przyczynić się do zmniejszenia poziomu satysfakcji z życia oraz obniżać jakość relacji rodzinnych.

Prowadzone w ramach psychologii badania wśród rodziców-migrantów mają tendencję do postrzegania migracji jako sytuacji stwarzającej ryzyko (np. parentyfikacja), zagrożenia (np. utrata wzorców osobowych) i wyzwania (np. tożsamościowe). Jednym z zagrożeń psychologicznych, dotyczących sprawowania rodzicielstwa podczas migracji, jest możliwość zaistnienia zjawiska parentyfikacji (Schier, 2010). Jest to zjawisko, w którym dochodzi

do odwrócenia roli rodzica i dziecka, a tym samym przejmowania pewnych praktyk rodzicielskich przez dziecko. W przypadku rodzin transnarodowych dzieci często przejmują dodatkowe zadania związane z opieką nad młodszym rodzeństwem czy prowadzeniem domu. W przypadku całych rodzin, które zdecydowały się na migrację, zjawisko parentyfikacji uwidacznia się w zwiększonej odpowiedzialności podejmowanej przez dzieci (Titzmann, 2012; Masiran i in., 2023). Czasem jest to związane z pełnieniem roli tłumacza, zajmowaniem się formalnościami oraz wprowadzaniem rodziców w nowe społeczności. Dzieci często szybciej niż dorośli uczą się lokalnego języka i integrują poprzez środowisko szkolne. Pomimo negatywnych skutków, jakie przynosi parentyfikacja, występują sytuacje, w których przejęcie przez dziecko funkcji rodzica jest nieuniknione, a zmniejszeniem negatywnych konsekwencji jest przyznanie, że tak właśnie się wydarzyło, docenienie dodatkowej roli, którą podjęło dziecko, i utwierdzenie w tym, że nie jest to rola, którą powinno mieć na co dzień (Kopczak-Wirga i Kasperska-Kurzawa, 2022).

Na kolejne wyzwanie z perspektywy psychologicznej zwracają uwagę Lucyna Bakiera i Monika Obrębska (2021). Autorki piszą, że w rodzinach, w których obecna jest migracja rodziców, dzieciom brakuje wzorca osobowego, pełniącego funkcję kształtującą schematy poznawcze, emocjonalne oraz komunikacyjne. W związku z tym (choć nie zawsze jest to wynik świadomego i celowego działania) rodzice korzystają z pomocy krewnych, którzy w pewien sposób wypełniają fizyczną lukę powstającą podczas nieobecności matki lub ojca. Innym wyzwaniem, przed jakimi stają współcześni rodzice, jest zmiana w określaniu swojej tożsamości, przeżywaniu swojego rodzicielstwa i rozumieniu roli, w jaką wchodzą. Również w badaniach psychologicznych na pierwszy plan wysuwa się kwestia uwarunkowań współczesnego rodzicielstwa, co nierzadko tworzy rodzaj kulturowej opresji wobec rodziców, którzy z różnych źródeł słyszą, jak powinno wyglądać ich rodzicielstwo (Raffaetà, 2016). Na doświadczenie „nieprzystawania" narażeni są szczególnie rodzice z doświadczeniem migracji, którzy często nie wpisują się w aktualne formuły pełnienia rodzicielstwa obowiązujące w danym kraju i kulturze, co jeszcze bardziej może utrudniać poczucie przynależności, tego, kim są i do jakiej grupy należą. Poczucie przynależności pełni z kolei istotną funkcję wspierającą przezwyciężanie różnorodnych trudności związanych z narażeniem na stres (Nuttman-Shwartz i Dekel, 2009; Wilczyńska i in., 2015). Badania socjologiczne wskazują, że wpływa na nie bycie częścią większej grupy i tworzenie sieci społecznych. To z kolei przekłada się na zwiększenie umiejętności interpersonalnych człowieka, a dalej ułatwia większą mobilizację i wzmacnia odporność na stres.

W kontekście psychospołecznym zwraca się uwagę na elementy wzmacniające, pomagające w zapobieganiu konsekwencjom przewlekłego stresu. Poczucie własnej skuteczności wśród rodziców-migrantów może znacząco wpływać na pozytywne doświadczanie rodzicielstwa i obniżanie poziomu przewlekłego stresu (Boruszak-Kiziukiewicz i Kmita, 2020). Badania Henda Eltanamlyego i współpracowników (2023) ukazały potrzebę pozytywnego wzmacniania wśród rodziców-migrantów. Autorzy przeprowadzili eksperyment, w którym udowodnili, że przekazywanie rodzicom z doświadczeniem migracji spersonalizowanego feedbacku dotyczącego pozytywnych elementów ich rodzicielstwa oraz ukazanie związku pomiędzy konkretnymi zachowaniami rodzicielskimi a ich pozytywnym wpływem na dzieci wzmacnia ich poczucie własnej skuteczności, wiarę we własne możliwości oraz poczucie sprawstwa w rodzicielstwie. Wyższe poczucie sprawstwa zmniejsza z kolei negatywne efekty stresu pomigracyjnego, co następnie wzmacnia poczucie rezyliencji, czyli odporności psychicznej, i pozwala na lepszą ocenę sytuacji, w której się znajdują. Rodzice, którzy w sytuacji migracji całej rodziny muszą bardziej polegać na swoich dzieciach (ze względu np. na lepsze umiejętności językowe, większą łatwość w adaptacji do nowego środowiska, więcej kontaktów społecznych wynikających z codziennego uczęszczania do szkoły i kontaktu ze społecznością lokalną), często czują, że nie spełniają swoich ról rodzicielskich w wystarczający sposób. Może to wzmacniać poczucie stresu, nieadekwatności czy napięcia.

Przedstawione wyniki badań pozwalają na poszerzenie analizy doświadczeń rodziców-migrantów o wewnętrzne przeżycia, natomiast nie oferują potrzebnego zróżnicowania, które umożliwia dostrzeżenie zarówno zasobów, jak i deficytów rodzin i rodziców-migrantów. Wieloaspektowe spojrzenie na przeżycia i doświadczenia wymaga interdyscyplinarnej perspektywy, która pozwala na poszerzenie pola badawczego o bardzo konkretne ramy, oferowane choćby przez antropologię czy socjologię.

Podsumowanie

Ze względu na rosnącą mobilność wśród współczesnych społeczności doświadczenie rodzicielstwa w połączeniu z dodatkowymi czynnikami zmiany, do których należy migracja, będzie coraz bardziej powszechne. Pomimo bogatej literatury dotyczącej przeżywania rodzicielstwa oraz doświadczeń migracyjnych i ich wpływu na system rodzinny, brakuje badań poświęconych stykowi doświadczeń migracji i rodzicielstwa, zwłaszcza w polskim

kontekście (Barglowski, 2021). Szczególne braki można zauważyć w psychologii – tu prace zajmują się głównie doświadczeniami dzieci w sytuacji migracji rodziców. Migracje są tematem interdyscyplinarnym, „obejmują zagadnienia społeczne, kulturowe, ekonomiczne, demograficzne, polityczne, prawne, historyczne i psychologiczne" (Pasamonik, 2012: 273). Interdyscyplinarne podejście pozwala na ujęcie nowych perspektyw oraz umożliwia korzystanie z pogłębionych refleksji poprzez konfrontowanie się z odmiennymi siatkami pojęciowymi oraz metodologiami, które naturalnie skupiają się na innych aspektach. Wskazanie na różne metody prowadzenia badań i konkretne przykłady praktyk towarzyszących osobom z doświadczeniem migracji umożliwia pogłębienie zrozumienia przeżyć tej konkretnej grupy.

Niniejszy interdyscyplinarny przegląd literatury naukowej odnoszącej się zarówno do kwestii migracji, jak i rodzicielstwa wskazuje wiele wspólnych obszarów i kategorii analizy. W ramach rozważań nad doświadczeniem rodzicielstwa w literaturze można odnaleźć odwołania m.in. do poczucia przynależności i przekazywania wartości jako kategorii wspólnych dla antropologii, socjologii i psychologii. Jednocześnie w artykule wskazano elementy przeżywanego rodzicielstwa, które są ujmowane przez wybrane dyscypliny w odmiennym kontekście. Zarówno kontekst, jak i historia prowadzonych badań pozwalają na szerokie zrozumienie podejmowanego tematu, a korzystanie z inspiracji płynących z odmiennych dyscyplin umożliwia postawienie nowych, pogłębionych pytań.

Różnorodność w prowadzeniu badań, używanie odmiennych narzędzi badawczych oraz ram teoretycznych wykorzystywanych w wybranych dyscyplinach pozwala na bardziej wszechstronne spojrzenie, a dalej zrozumienie doświadczeń rodzicielskich osób migrujących. Istnieje ryzyko, że różne metodologie mogą prowadzić do sprzeczności i niespójności w uzyskanych wynikach. Odmienne rozumienie wybranych pojęć może z kolei prowadzić do trudności w porównywaniu i integrowaniu wiedzy. Wrażliwość na takie zagrożenia zachęca do ostrożności interpretacyjnej oraz pogłębiania poszukiwań narzędzi analitycznych.

Wieloaspektowe spojrzenie postulowane przez Krystynę Kamińską, która zauważa, że „proces integracji powinno się rozpatrywać tak z pozycji samego imigranta, jego sytuacji i doświadczenia, jak i jego relacji ze społeczeństwem kraju przyjmującego, a także specyficznego osadzenia w strukturze instytucjonalno-prawnej tegoż kraju" (Kamińska, 2019: 21), wydaje się służyć analizie wszelkich procesów, jakie towarzyszą osobom migrującym. Perspektywa psychologiczna zwraca uwagę na złożoność przeżyć i relacji oraz zachęca do spojrzenia w głąb schematów realizowanych przez jednostkę.

Nie sposób tych relacji i schematów dostrzec bez oglądu antropologicznego, który niejako rzuca światło na miejsca, w których te specyficzne relacje zachodzą. Migracja zaś nie jest osadzona w próżni, w związku z czym ujęcie socjologiczne pozwala ujrzeć różnych aktorów i konteksty społeczne, które wpływają na doświadczenie migracji.

Kolejne prace w omawianej tu tematyce są współcześnie potrzebne, powinny być zatem kontynuowane i pogłębiane. Proponowane kierunki dalszych badań dotyczą analizy motywacji rodzicielskich podczas podejmowania decyzji o migracji, realizowanych praktyk rodzicielskich, które są odpowiedzią na zastany system, oraz integracji z lokalną społecznością w odniesieniu do potrzeb rodzicielskich. Niniejszy artykuł jest pracą przeglądową, służącą opracowaniu interdyscyplinarnego podejścia, które znajduje zastosowanie w badaniach etnograficznych wśród rodziców-migrantów mieszkających w Poznaniu. Stanowi on teoretyczną podstawę do pogłębiania kolejnych aspektów funkcjonowania rodziców z doświadczeniem migracji.

Literatura

Andrikopoulos, A., Duyvendak, J.W. (2020). Migration, Mobility and the Dynamics of Kinship: New Barriers, New Assemblages. *Ethnography*, *21*(3), 299–318. https://doi.org/10.1177/1466138120939584

Bacigalupe, G., Camara, M. (2012). Transnational Families and Social Technologies: Reassessing Immigration Psychology. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *38*(9), 1425–1438. https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.698211

Bakiera, L. (2006). Rodzina z perspektywy socjologicznej i psychologicznej: ciągłość i zmiana. *Roczniki Socjologii Rodziny*, *17*, 101–115.

Bakiera, L., Obrębska, M. (2021). Blisko czy na dystans? Psychologiczne aspekty relacji międzyludzkich. *Człowiek i Społeczeństwo*, *51*, 9–21. https://doi.org/10.14746/cis.2021.51.1

Baldassar, L., Merla, L. (2013). *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*. London: Routledge.

Bargiel-Matusiewicz, K., Januszek, M., Wilczyńska, A. (2015). The Need of Belonging and Sense of Belonging Versus Effectiveness of Coping. *Polish Psychological Bulletin*, *46*(1), 72–81.

Barglowski, K. (2021). Transnational Parenting in Settled Families: Social Class, Migration Experiences and Child Rearing Among Polish Migrants in Germany. *Journal of Family Studies*, *29*(1), 1–18. https://doi.org/10.1080/13229400.2021.2007786

Bloch, N., Main, I., Sydow, K. (2015). *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*. Poznań: Centrum Badań Migracyjnych.

Borkowska, A. (2016). Psychologiczne aspekty migracji w rozwoju dziecka. W: E. Śmiechowska-Petrovskij (red.), *Dzieci z trudnościami adaptacyjnymi w młodszym wieku. Aspekty*

rozwojowe i edukacyjne w kontekście specyfiki różnic kulturowych (ss. 101–123). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Boruszak-Kiziukiewicz, J., Kmita, G. (2020). Parenting Self-efficacy in Immigrant Families: A Systematic Review. *Frontiers in Psychology*, *11*, artykuł 985. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00985

Boyd, M., Grieco, E. (2003). Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory. *Migration Information Source*. https://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory/ (dostęp: 19.05.2024).

Boswell, C. (2018). Migration in Europe. W: B. Marshall (red.), *Politics of Migration* (ss. 91–110). London: Routledge.

Brettell, C. (2003). *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. Lanham, MD: Rowman Altamira.

Brettell, C. (2006). Introduction: Global Spaces/Local Places: Transnationalism, Diaspora, and the Meaning of Home. *Identities*, *13*(3), 327–334. https://doi.org/10.1080/10702890600837987

Brettell, C.B., Hollifield, J.F. (red.). (2022). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. London: Routledge.

Bryceson, D., Vuorela, U. (2002). Transnational Families in the Twenty-first Century. W: D. Bryceson, U. Vuorela (red.), *The Transnational Family: New European and Global Networks* (ss. 3–30). London: Routledge.

Brzezińska, A.I., Matejczuk, J. (2010). Psychologiczne konsekwencje (euro)sieroctwa: styl życia rodziny, diagnoza i wsparcie. *Studia Edukacyjne*, *17*, 71–88.

Bungum, B., Kvande, E. (2022). Polish Migrant Fathers Using Parental Leave in Norway. *Journal of Family Research*, *34*(3), 912–931. https://doi.org/10.20377/jfr-753

Cobb, C.L., Branscombe, N.R., Meca, A., Schwartz, S.J., Xie, D., Zea, M.C., Molina, L.E., Martinez, Ch.R., Jr. (2019). Toward a Positive Psychology of Immigrants. *Perspectives on Psychological Science*, *14*(4), 619–632. https://doi.org/10.1177/1745691619825848

Czerniejewska, I., Main, I. (2019). Projektowanie dziecka w społeczeństwie norweskim. Matki z Polski wobec instytucji przedszkola. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *1*(171), 131–148. https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.19.006.10256

Danilewicz, W. (2010). *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.

Damery, S. (2021). Home Without Family, Family Without Home: Young Migrants' Experiences of Home and Relationships in the City of Brussels. W: M. Montero-Sieburth, R. Mas Giralt, N. Garcia-Arjona, J. Eguren (red.), *Family Practices in Migration* (ss. 103–120). London: Routledge.

Dreby, J., Adkins, T. (2010). Inequalities in Transnational Families. *Sociology Compass*, *4*(8), 673–689. https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00297.x

Dryll, E. (2022). Kulturowe otoczenie systemu rodzinnego: spojrzenie wstecz. *Psychologia Wychowawcza*, *67*(25), 66–87. http://doi.org/10.5604/01.3001.0016.2331

Dziennik Gazeta Prawna. (2008). Fundacja Prawo Europejskie o eurosieroctwie. GazetaPrawna.pl. https://prawo.gazetaprawna.pl/artykuly/21212,fundacja-prawo-europejskie-o-eurosieroctwie.html (dostęp: 19.05.2024).

Eltanamly, H., Leijten, P., Van Roekel, E., Mouton, B., Pluess, M., Overbeek, G. (2023). Strengthening Parental Self-efficacy and Resilience: A Within-subject Experimental Study with Refugee Parents of Adolescents. *Child Development*, *94*(1), 187–201. https://doi.org/10.1111/cdev.13848

Fadiman, A. (2012). *The Spirit Catches You and You Fall Down: A Hmong Child, Her American Doctors, and the Collision of Two Cultures.* New York: Farrar, Straus and Giroux.

Feldman-Savelsberg, P. (2016). *Mothers on the Move: Reproducing Belonging Between Africa and Europe.* Chicago: University of Chicago Press.

Fiałkowska, K. (2019). Remote Fatherhood and Visiting Husbands: Seasonal Migration and Men's Position Within Families. *Comparative Migration Studies*, *7*(1), 1–17. https://doi.org/10.1186/s40878-018-0106-2

Fonseca, M.L., Ormond, M. (2008). Defining 'Family' and Bringing It Together: The Ins and Outs of Family Reunification in Portugal. W: R. Grillo (red.), *The Family in Question: Immigrant and Ethnic Minorities in Multicultural Europe* (ss. 89–111). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Giddens, A. (2007). *Socjologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ginzburg, C. (2017). On Dichotomies. *Journal of Ethnographic Theory*, *7*(2), 139–142. https://doi.org/10.14318/hau7.2.017

Gottlieb, A. (2004). *The Afterlife Is Where We Come from: The Culture of Infancy in West Africa.* Chicago: University of Chicago Press.

Harris, M. (1976). History and Significance of the Emic/Etic Distinction. *Annual Review of Anthropology*, *5*(1), 329–350. https://doi.org/10.1146/annurev.an.05.100176.001553

Heisler, B.S. (2008). The Sociology of Immigration: From Assimilation to Segmented Assimilation, from the American Experience to the Global Arena. W: J.F. Hollifield i in. (red.), *Migration Theory: Talking Across Disciplines* (ss. 83–111). London: Routledge.

Hernández-Cordero, A.L.H. (2021). Mothers Who Cross Borders: Family Care Networks in the Homes of Immigrant Mothers. W: M. Montero-Sieburth, R. Mas Giralt, N. Garcia-Arjona, J. Eguren (red.), *Family Practices in Migration* (ss. 138–153). London: Routledge.

Janicka, I., Liberska, H. (2014). *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kamińska, K. (2019). Edukacja dzieci z doświadczeniami migracyjnymi w polskiej szkole – problemy i wyzwania. *Kwartalnik Naukowy Edukacja*, *3*(150), 18–28. DOI: 10.24131/3724.190302

Kilkey, M., Plomien, A., Perrons, D. (2014). Migrant Men's Fathering Narratives, Practices and Projects in National and Transnational Spaces: Recent Polish Male Migrants to London. *International Migration*, *52*(1), 178–191.

Kofman, E. (2004). Family-related Migration: A Critical Review of European Studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *30*(2), 243–262. https://doi.org/10.1080/1369183042000200687

Kofman, E., Buhr, F., Fonseca, M.L. (2022). Family Migration. W: P. Scholten (red.), *Introduction to Migration Studies: An Interactive Guide to the Literatures on Migration and Diversity* (ss. 137–149). Rotterdam: Springer.

Kopczak-Wirga, A., Kasperska-Kurzawa, K. (2022). Przejawy zjawiska parentyfikacji wśród dzieci ukraińskich na skutek migracji i uchodźstwa. *Roczniki Nauk Społecznych*, *50*(3), 123–142. https://doi.org/10.18290/rns22503.12

Krasnodębska, A. (2013). Role kobiety w ocenie opolskich migrantek. Spojrzenie matek i córek. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *2*(148), 85–103.

Lanz, T. (2023). *Migration*. Oxford Bibliographies. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0098.xml (dostęp: 26.04.2024).

Levine, R., Levine, S. (2017). *Do Parents Matter? Why Japanese Babies Sleep Soundly, Mexican Siblings Don't Fight, and American Families Should Just Relax*. New York: Public Affairs.

Main, I., Goździak, E. (2020). Transnational Mobility and Socio-cultural Remittances: The Case of Polish Women in Norway and Poland. *Ethnologia Europaea*, *50*(1), 159–175.

Małek, A. (2011). *Migrantki-opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek pracujących w Rzymie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Marody, M., Giza-Poleszczuk, A. (2004). *Przemiany więzi społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Masiran, R., Ibrahim, N., Awang, H., Poh Ying, L. (2022). The Positive and Negative Aspects of Parentification: An Integrated Review. *Children and Youth Services Review*, *144*, artykuł 106709. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106709

Matthiesen, N.C.L. (2019). The Becoming and Changing of Parenthood: Immigrant and Refugee Parents' Narratives of Learning Different Parenting Practices. *Psychology & Society*, *11*(1), 106–127.

McCarthy, J.R., Edwards, R. (2011). Transnational Families. W: J.R. McCarthy, R. Edwards (red.), *Key Concepts in Family Studies* (ss. 188–191). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

McKenzie, L. (2022). Parenthood: Beyond Maternity and Paternity. *Feminist Anthropology*, *3*(2), 299–306. https://doi.org/10.1002/fea2.12105

Merla, L., Baldassar, L. (2016). Concluding Reflections: „Care Circulation" in an Increasingly Mobile World: Further Thoughts. *Papers: Revista de Sociologia*, *101*(2), 275–284. http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.2268

Montero-Sieburth, M., Mas Giralt, R. (2021). Introduction: Family Practices in Migration: Everyday Lives and Relationships. W: M. Montero-Sieburth, R. Mas Giralt, N. Garcia-Arjona, J. Eguren (red.), *Family Practices in Migration* (ss. 1–23). London: Routledge.

Nowakowska, A. (2009). Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny: małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (ss. 101–116). Warszawa: Difin.

Nuttman-Shwartz, O., Dekel, R. (2009). Ways of Coping and Sense of Belonging in the Face of a Continuous Threat. *Journal of Traumatic Stress*, *22*(6), 667–670.

Parreñas, R. (2015). *Servants of Globalization: Migration and Domestic Work*. Redwood City, CA: Stanford University Press.

Pasamonik, B. (2012). Migracje i wielokulturowość społeczeństw europejskich. Problem integracji społeczno-kulturowej. W: A. Firkowska-Mankiewicz, T. Kanash, E. Tarkowska (red.), *Krótkie wykłady z socjologii: przegląd problemów i metod* (ss. 273–292). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.

Pawlak, M., Goździak, E.M. (2020). Multiple Belongings: Transnational Mobility, Social Class, and Gendered Identities Among Polish Migrants in Norway. *Social Identities*, *26*(1), 77–91. https://doi.org/10.1080/13504630.2019.1677458

Pawlak, A. (2012). Migrujące matki, migrujący ojcowie. Nowe sposoby realizacji roli rodzica w zglobalizowanym świecie. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *38*(1), 97–124.

Przybyła-Basista, H. (2017). Zmieniające się rodziny w zmieniającym się świecie a wyzwania dla współpracy rodzicielskiej. *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, *2*(25), 5–18.

Pustułka, P. (2012). Polish Mothers on the Move: Transnationality and Discourses of Gender, Care, and Co-residentiality Requirement in the Narratives of Polish Women Raising. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*, *4*(2), 162–175.

Pustułka, P., Struzik, J., Ślusarczyk, M. (2015). Caught Between Breadwinning and Emotional Provisions: The Case of Polish Migrant Fathers in Norway. *Studia Humanistyczne AGH*, *14*(2), 117–139. http://dx.doi.org/10.7494/human.2015.14.2.117

Pustułka, P., Winogrodzka, D., Buler, M. (2019). Mobilne pokolenie wyboru? Migracje międzynarodowe a płeć i role rodzinne wśród Milenialsek. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *4*(174), 139–164. https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.19.043.11357

Raffaetà, R. (2016). Migration and Parenting: Reviewing the Debate and Calling for Future Research. *International Journal of Migration. Health and Social Care*, *12*(1), 38–50. http://doi.org/10.1108/IJMHSC-12-2014-0052

Sahlins, M. (2017). In Anthropology, It's Emic All the Way Down. *Journal of Ethnographic Theory*, *7*(2), 91–128. https://doi.org/10.14318/hau7.2.020

Schier, K. (2010). „Gdy dziecko staje się rodzicem" – odwrócona troska, czyli zjawisko parentyfikacji w rodzinie. W: B. Tryjarska (red.), *Bliskość w rodzinie. Więzi w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości* (ss. 63–80). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Slany, K. (2013). *Ponowoczesne rodziny: konstruowanie więzi i pokrewieństwa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Slany, K., Ślusarczyk, M. (2012). Genderowa specyfika rynku pracy – na przykładzie imigrantek w Polsce. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *38*, 1(143), 9–30.

Strasser, E., Kraler, A., Bonjour, S., Bilger, V. (2009). Doing Family: Responses to the Constructions of 'The Migrant Family' Across Europe. *The History of the Family*, *14*(2), 165–176.

Ślusarczyk, M., Pustułka, P. (2017). Transnarodowość w przestrzeni domowej polskich rodzin migracyjnych w Norwegii. *Studia Humanistyczne AGH*, *16*(1), 23–37. http://dx.doi.org/10.7494/human.2017.16.1.23

Tabor, A.S., Milfont, T.L. (2011). Migration Change Model: Exploring the Process of Migration on a Psychological Level. *International Journal of Intercultural Relations*, *35*(6), 818–832. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.11.013

Timotijevic, L., Breakwell, G.M. (2000). Migration and Threat to Identity. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, *10*(5), 355–372. https://doi.org/10.1002/1099-1298(200009/10)10:5<355::AID-CASP594>3.0.CO;2-Y

Titzmann, P. (2012). Growing up Too Soon? Parentification Among Immigrant and Native Adolescents in Germany. *Journal of Youth and Adolescence*, *41*, 880–893. DOI: 10.1007/s10964-011-9711-1

Trąbka, A. (2014). *Tożsamość rekonstruowana – znaczenie migracji w biografiach third culture kids*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Trąbka, A. (2016). *Psychologiczne aspekty radzenia sobie w sytuacji migracji zagranicznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.

Tychmanowicz, A., Goździewicz, A., Zarzycka, B. (2013). Transmisja wartości w rodzinach migrantów. *Annales UMCS*, *26*(1–2), 89–99.

Urbańska, S. (2015). *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989–2010*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Walczak, B. (2008). *Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*. Warszawa: Pedagogium.

Walczak, B. (2016). *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Walęcka-Matyja, B. (2014). Role i funkcje rodziny. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (ss. 96–114). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Williams, S.A.S. (2011). Nuclear Family. W: S. Goldstein, J.A. Naglieri (red.), *Encyclopedia of Child Behavior and Development* (ss. 1026–1027). New York: Springer.

Zontini, E. (2010). *Transnational Families, Migration and Gender: Moroccan and Filipino Women in Bologna and Barcelona*. New York – Oxford: Berghahn Books.